

ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНОСТІ ІНСТИТУТУ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ¹

Зв'язок кримінального права з конституційним правом, будучи ієрархічним, відрізняється від інших видів міжгалузевих зв'язків. Враховуючи пріоритетну роль конституційних норм у регулюванні суспільних відносин, кримінальне право має формуватися на підставі Конституції України, інших конституційних законів, основні положення яких повинні конкретизуватися і розвиватися в Кримінальному кодексі України (далі – КК). Змістовно зв'язок конституційного і кримінального права є багатоаспектним (про це свідчать і напрями наукового пошуку, розповсюджені серед учасників форуму).

Так, усталене останнім часом у кримінально-правовій доктрині (П.П. Андрушко, Л.П. Брич, А.А. Музика, В.О. Навроцький та ін.) правило кваліфікації «усі сумніви – на користь особи, діяння якої кваліфікується» своїм підґрунтям, крім відповідної правової позиції Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), має складову презумпції невинуватості, закріпленої в ст. 63 Конституції України. Існує, щоправда, точка зору (І.А. Клепицький), згідно з якою конституційний імператив «усі сумніви щодо доведеності особи, які неможливо усунути, повинні тлумачитись на її користь» є процесуальним, а тому діє лише в доказовій сфері і стосується вирішення питань факту, а не права. Безспірними є тези про те, що: право на визначеність правових норм – одне з найбільш невід'ємних прав людської особистості; без такої визначеності взагалі не може бути і мови про будь-яке право (І.О. Покровський); приписи закону про кримінальну відповідальність мають визначати кримінально каране діяння у чітких та ясних виразах (М.І. Хавронюк). Однак поки що формальна визначеність усіх без винятку кримінально-правових норм – такий собі ідеал, до якого законодавцю варто прагнути. До того ж постає питання, як бути з оціночними поняттями, які, забезпечуючи гнучкість кримінально-правового регулювання, необхідні для

¹ Стаття опублікована: Кримінальна юстиція в Україні: виклики та перспективи в світлі конституційної реформи. Збірка тез першого Львівського форуму з кримінальної юстиції. – Київ, ВАІТЕ 2015. – С. 82–94.

відображення в кримінальному законі багатоманітності предметів, явищ і процесів соціального життя? У зв'язку зі сказаним бажано включити до КК норму, подібну до ч. 3 ст. 63 Конституції України, яка б дозволяла враховувати специфіку вирішення питань матеріального права у випадках неоднозначності положень не лише КК, а і регулятивного законодавства, до норм якого відсилають бланкетні диспозиції статей КК. На мій погляд, пропонується новела мала б становити собою прояв (аспект) одного з правових принципів (скоріш за все, справедливості), які (зокрема, за прикладом КПК України 2012 р.) повинні врешті-решт знайти відображення в тексті КК.

Втіленням низки правових принципів якраз і виступає звільнення від кримінальної відповідальності – форма реагування сучасної держави на вчинення злочинів, альтернативна покаранню та звільненню від покарання та його відбуванню. При цьому дискусії щодо конституційності цього кримінально-правового інституту у вітчизняній юридичній літературі не вщухають, а нещодавні законодавчі зміни спроможні лише загострити їх.

1. Перманентне оновлення антикорупційного законодавства торкнулось і інституту звільнення від кримінальної відповідальності. Мається на увазі доповнення на підставі Закону від 14 жовтня 2014 р. «Про Національне антикорупційне бюро України» статей 45–48 КК словами «крім корупційних злочинів». Зрозуміло, що здійснене обмеження сфери застосування норм КК про загальні види звільнення від кримінальної відповідальності викликане благородною метою і покликане забезпечити невідворотність кримінальної відповідальності за злочинні порушення антикорупційного законодавства. Разом з тим така новела ігнорує поділ кримінального права на Загальну та Особливу частини (а він вважається значним досягненням законодавчої техніки), ламає усталений підхід до класифікації звільнення від кримінальної відповідальності на загальні і спеціальні види, є типовим прикладом фрагментарних змін КК. Ці зміни навряд чи можуть бути оцінені інакше як прояв недовіри держави в особі парламенту до суддівського корпусу, не спроможного кваліфіковано і виважено застосовувати норми КК про загальні

види звільнення від кримінальної відповідальності щодо порушників антикорупційного законодавства. Як слушно зазначається в літературі, посилення суворості кримінально-правових норм має зумовлюватись не швидкоплинними, кон'юнктурними міркуваннями, не бажанням продемонструвати особливе завзяття в боротьбі з тими чи іншими злочинами (зокрема, під тиском громадських і політичних сил, нетерпляче налаштованих до певної категорії злочинців), а справжньою життєвою необхідністю, гідними науковими напрацюваннями [1, с. 64].

Очевидно, що аналізовані зміни до статей 45–48 КК носять чітко виражений казуїстичний характер, не маючи нічого спільного з ідеєю системності кримінального права. Не викликає сумнівів, що присвячені звільненню від кримінальної відповідальності положення Загальної частини КК потребують удосконалення (надання видам звільнення від кримінальної відповідальності умовного характеру, виключення з КК і КПК як архаїчних положень про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки, уніфікація норм про примирення, передбачених КК і КПК, розширення суб'єктного складу кримінально-правового примирення та його правових наслідків за рахунок звільнення від покарання та його відбування, включення норми, покликаної вирішувати питання конкуренції законодавчих положень про різні види звільнення від кримінальної відповідальності, тощо), однак це має відбуватись без прив'язування до конкретних видів злочинів на кшталт корупційних. У протилежному випадку відбуватиметься «розмивання» Загальної частини КК, яка становить собою сукупність законодавчо визначених понять та інститутів, необхідних для всіх або переважної більшості положень Особливої частини КК.

Водночас обговорювана тематика спонукає поглянути на вказані законодавчі зміни, які ставлять у несприятливе правове становище порушників антикорупційного законодавства, і під іншим кутом. Закріплений у ст. 24 Конституції України принцип загально-правової рівності перед

законом передбачає його конкретизацію в галузевому законодавстві, в тому числі кримінальному. У кримінальному праві рівність перед законом, вочевидь, повинна означати не лише обов'язок осіб понести однакову кримінальну відповідальність за вчинення злочинів, однакових за характером і ступенем суспільної небезпеки, а і рівність при здійсненні іншого, передбаченого КК кримінально-правового реагування (впливу) на такі злочини. Як слушно зазначає Ю.В. Баулін, звільнення від кримінальної відповідальності підпорядковане низці правових принципів, включаючи справедливість і рівність громадян перед законом [2, с. 373]. Якщо виходити з усталеного положення про те, що саме в санкціях кримінально-правових норм у стислій (сконцентрованій) формі знаходиться відображення суспільна небезпека злочину, а санкція є законодавчою оцінкою рівня суспільної небезпеки злочину певного виду, то немає достатніх підстав вести мову про якусь принципову відмінність суспільної небезпеки злочинів, віднесених законодавцем до числа корупційних (примітка ст. 45 КК), від суспільної небезпеки інших кримінально караних посягань.

Слід враховувати і те, що рівність перед законом варто розглядати крізь призму принципу справедливості, а кримінальне право – галузь права, в якій максимальною мірою застосовується індивідуальний підхід у реалізації юридичної відповідальності. Згідно ж із розподільчою стороною справедливості кожна особа підлягає «своїй» відповідальності, яка персоніфікується з урахуванням суспільної небезпеки діяння та індивідуальних властивостей особи, яка його вчинила. Тобто рівність перед кримінальним законом не виключає, а, навпаки, передбачає індивідуалізацію кримінальної відповідальності, іншого кримінально-правового реагування на вчинений злочин, здійснюваної, однак, вже на етапі правозастосування. Законодавче ж обмеження сфери застосування норм КК про звільнення від кримінальної відповідальності щодо корупційних злочинів (а подібні зміни було внесено і до норм КК про звільнення від покарання та його відбування) є несправедливим у тому сенсі, що унеможлиблює вказану індивідуалізацію.

З огляду на сказане і на те, що ч. 3 ст. 22 Конституції України забороняє при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів звужувати зміст та обсяг існуючих прав і свобод, цілком можна спрогнозувати розгляд Конституційним Судом України (далі – КСУ) питання про конституційність згаданих положень Закону «Про Національне антикорупційне бюро України». Про те, що такий варіант забезпечення верховенства Конституції України щодо змісту кримінального закону не виключається, свідчить, крім усього іншого, аргументація, наведена в рішенні КСУ від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання. Нагадаю, що неконституційність ст. 69 КК у частині неможливості застосовувати її положення до осіб, які вчинили злочини невеликої тяжкості, КСУ, зокрема, обґрунтував невідповідністю цієї кримінально-правової норми одному з принципів верховенства права – справедливості, а так само обмеженням дії принципів юридичної рівності громадян перед законом та індивідуалізації юридичної відповідальності. У зв'язку з цим пригадується висловлювання дореволюційного дослідника І.В. Михайловського про те, що саме суд, який перевіряє конституційність закону, стає істинним охоронцем конституції, захисником прав особистості навіть всупереч законодавчій владі, якщо вона захопиться тимчасовими течіями, суперечними духу конституції [1, с. 5].

Викладене вище дозволяє критично оцінити пропозицію О.Ю. Бусол включити до ст. 44 КК України частину 3 третьою, згідно з якою звільнення від кримінальної відповідальності не застосовуватиметься у випадку вчинення суб'єктом кримінального правопорушення (злочину), яке містить ознаки корупції і корупційного правопорушення [3, с. 6, 15, 28]. Крім того, що пропонується новела не відрізняється в кращий бік від розглянутого включення в статті 45–48 КК словосполучення «крім корупційних злочинів», вона, вочевидь, унеможливить застосування спеціального заохочувального припису (ч. 5 ст. 354 КК), згідно з яким особа, яка запропонувала, пообіцяла або надала неправомірну вигоду, за певних умов звільняється від кримінальної

відповідальності за злочини, передбачені статтями 354, 368-3, 368-4, 369, 369-2 КК. Можна, звичайно, по-різному оцінювати якість чинної редакції згаданого заохочувального припису, однак навряд чи варто ігнорувати ту очевидну обставину, що охоплювані поняттям корупції правопорушення носять прихований та узгоджувальний характер, а розкриття фактів кримінально караної корупції у переважній більшості випадків можливе тільки за умови співпраці однієї зі сторін злочинної угоди з правоохоронними органами.

2. В юридичній літературі України (праці К.П. Задоя, М.Й. Коржанського, Ю.В. Луценка, С.Д. Шапченка, С.С. Яценка та ін.) розповсюдженою є точка зору, згідно з якою такий законодавчий крок, як віднесення звільнення від кримінальної відповідальності до компетенції суду (ч. 2 ст. 44 КК України, ч. 1 ст. 286 КПК України), не спроможний вирішити проблему невідповідності матеріально-правового інституту звільнення від кримінальної відповідальності та процесуальної форми його втілення конституційному принципу презумпції невинуватості. Суть згаданої позиції, якщо викласти її стисло, полягає в тому, що закриття кримінального провадження ухвалою суду без постановлення обвинувального вироку, яким тільки і може бути встановлено винуватість особи у вчиненні злочину, не узгоджується з конституційним принципом презумпції невинуватості. Поки суд не встановив в обвинувальному вироку факт вчинення особою злочину, її не можна звільнити від кримінальної відповідальності; якщо ж в діянні наявний склад злочину, то, відповідно, особу можуть звільнити не від відповідальності, а лише від покарання та його відбування. Конституційна презумпція невинуватості при звільненні від кримінальної відповідальності залишається не спростованою.

Дотримуючись іншої точки зору з позначеної проблеми [4, с. 94–102], відзначу, що буквальне тлумачення ч. 1 ст. 62 Конституції України дозволяє стверджувати таке: встановлення винуватості особи у вчиненні злочину саме обвинувальним вирокіом суду вимагається лише в тому разі, коли особа

піддається покаранню. Конституція України, на мою думку, не дає чіткої відповіді на питання, в якому порядку має встановлюватись винуватість особи у вчиненні злочину, якщо цій особі покарання не призначається.

Таку ж позицію займає Ю.В. Баулін, на погляд якого ч. 1 ст. 62 Конституції України не виключає того, що суд може визнати звільнювану від кримінальної відповідальності особу такою, яка вчинила злочин, у процесуальному порядку, відмінному від винесення обвинувального вироку. Вчений доводить, що жодна зі складових презумпції невинуватості при звільненні від кримінальної відповідальності не страждає (на особу не покладається обов'язок доводити свою невинуватість, усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь тощо) [5, с. 54–55; 6, с. 277–278]. Механічне відтворення ч. 1 ст. 62 Конституції України в ч. 2 ст. 2 КК дозволило В.О. Гацелюку справедливо дорікнути законодавця в нелогічності: «Закріплюючи широкий спектр видів звільнення від кримінальної відповідальності, відмовляючись від принципу невідворотності не тільки покарання, а й відповідальності, законодавець чомусь у ч. 2 ст. 2 КК пов'язує визнання особи винною у вчиненні злочину з призначенням їй покарання» [7, с. 156].

ЄСПЛ, інтерпретуючи презумпцію невинуватості як складову права кожного на справедливий суд (ст. 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р.), неодноразово вказував на те, що Конвенція має тлумачитись таким чином, щоб гарантувати конкретні і реальні, а не ілюзорні і теоретичні права. Так, порядок спростування презумпції невинуватості може розрізнятись, але із гарантуванням при цьому права особи на захист. Виявляється, що практика ЄСПЛ не відкидає як таку можливість закриття кримінальної справи навіть на етапі досудового розслідування, зокрема, якщо особа відмовилась від свого права на судовий захист, визнає себе винуватою і відшкодовує заподіяну шкоду, а також в інших випадках, коли слідство не вважає за необхідне передавати справу до суду. Про це варто пам'ятати, даючи оцінку рішенням ЄСПЛ від 21 вересня 2006 р. у справі «Грабчук проти

України», яким Суд визнав порушенням презумпції невинуватості винесення постанов про закриття кримінальної справи щодо заявниці, сформульованих таким чином, що не залишалось сумніву у винуватості особи. Вказані постанови, зокрема, у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, слідчий і суд ухвалювали, не дивлячись на те, що Грабчук не визнавала себе винуватою в інкримінованій їй халатності (ст. 167 КК 1960 р.).

З погляду дотримання європейських стандартів і пріоритету змісту над формою принципове значення має те, що закріплений у § 2 глави 24 чинного КПК України порядок звільнення від кримінальної відповідальності не означає обмеження прав людини (право особи заперечувати про закриття кримінального провадження з цієї підстави, розгляд відповідного клопотання судом у присутності сторін кримінального провадження і потерпілого, можливість оскарження ухвали про закриття кримінального провадження в апеляційному порядку тощо). Виходить, що у випадку закриття кримінального провадження за нереабілітуючою підставою права обвинуваченого, який дає згоду на таке закриття, не порушуються (не обмежуються). Конституційний ж принцип презумпції невинуватості покликаний забезпечити права конкретної особи у сфері кримінального судочинства, перешкодити їй безпідставному засудженню. Подібним чином розмірковують В.М. Куц та А.М. Яценко, які розв'язання проблеми конституційності аналізованого інституту вбачають в уточненні назви останнього: «Положення ч. 2, ч. 3 ст. 285, ч. 2 ст. 286 КПК України ... істотно гарантують забезпечення прав і законних інтересів особи, яка підлягає звільненню від кримінальної відповідальності (звільненню від притягнення до кримінальної відповідальності)»[8, с. 129]. До того ж, оскільки порушник кримінально-правової заборони має чітко усвідомити факт вчинення ним передбаченого КК діяння, відчутти у зв'язку з цим свою провину і зробити для себе висновок про недопущення подібної негідної поведінки в майбутньому, закріплений КПК судовий порядок звільнення від кримінальної відповідальності має очевидні переваги.

Звернення до міжнародно-правових документів дозволяє запропонувати варіант розв'язання проблеми конституційності інституту звільнення від кримінальної відповідальності, пов'язаний із викладенням у новій редакції ч. 1 ст. 62 Конституції України. Адже вона може тлумачитись і інакше порівняно з тим, як це роблять, зокрема, Ю.В. Баулін чи О.С. Козак. Наприклад, К.П. Задоя, посилаючись на рішення КСУ у справі про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора від 30 січня 2003 р. і критикуючи названих авторів за їхнє тлумачення ч. 1 ст. 62 Конституції України (за визнання фрагментів «вважається невинуватою» та «не може бути піддана кримінальному покаранню» взаємозалежними), стверджує, що невинуватість особи та неможливість піддати її покаранню є цілком окремими, самостійними наслідками відсутності обвинувального вироку, постановленого щодо особи [9, с. 143–144].

Хотів би зауважити, що обстоюване в тому числі автором цих рядків тлумачення ч. 1 ст. 62 Конституції України узгоджується з міжнародно-правовими документами з прав людини. Так, відповідно до ч. 2 ст. 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим, поки його вину не буде доведено в законному порядку. Подібне формулювання міститься в ч. 2 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, а згідно з ч. 1 ст. 11 Загальної декларації прав людини кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатись невинною доти, поки її винність не буде встановлено в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують всі можливості для захисту. Як бачимо, зазначені документи не виключають можливість визнання особи винуваною у вчиненні злочину процесуальним актом, відмінним від обвинувального вироку суду. Крім цього, закріплене в ч. 1 ст. 62 Конституції України формулювання презумпції невинуватості є (порівняно із визначеннями цього принципу в згаданих міжнародно-правових документах) більш конкретизованим.

До речі, це саме можна було сказати про ст. 160 Конституції СРСР 1977 р., у зв'язку з чим М.М. Михеєнко вважав за необхідне зробити застереження про те, що зміст презумпції невинуватості, закріплений у ст. 160 Конституції СРСР, стосується лише тих кримінальних справ, які вирішуються судом по суті в стадії судового розгляду. При цьому суть принципу презумпції невинуватості вбачалась науковцем у тому, що особа вважається невинуватою, поки її винуватість не буде доведено у встановленому законом порядку і визнано рішенням, яке вступило в законну силу і завершує провадження у кримінальній справі [10, с. 43–57].

Отже, регламентований КК і КПК інститут звільнення від кримінальної відповідальності навряд чи суперечить презумпції невинуватості в тому вигляді, в якому цей процесуальний принцип закріплений у ч. 1 ст. 62 Конституції України. Водночас з тим, щоб усунути ґрунт для висвітленої вище дискусії та унеможливити визнання КСУ інституту звільнення від кримінальної відповідальності неконституційним (а такий деструктивний для вітчизняної правової системи варіант розвитку подій, вочевидь, не виключається), легальне описання вказаного конституційного принципу бажано вдосконалити, узгодивши його з міжнародно-правовими актами з прав людини (вилучивши з цієї конституційної норми вказівку на встановлення винуватості особи виключно обвинувальним вироком суду і призначення особі кримінального покарання). Такий варіант удосконалення законодавства видається більш прийнятним, ніж, наприклад, використання при описанні в КК інституту звільнення від кримінальної відповідальності (замість вказівки на особу, яка вчинила злочин) процесуальних за своїм характером зворотів на кшталт «особа, яка підозрюється, обвинувачується у вчиненні злочину» або ж узагалі відмова від інституту звільнення від кримінальної відповідальності, який попри відому критику в цілому відповідає світовим стандартам практики боротьби зі злочинністю, узгоджується із гуманістичними тенденціями розвитку кримінального права, широко застосовується на практиці тощо.

3. Із тематикою форуму та інститутом звільнення від кримінальної відповідальності тісно пов'язана проблема належного кримінально-правового реагування на ситуації, в яких поліпшення правового становища того, хто порушив кримінальний закон, стає результатом змін не цього закону, а тих іншогогалузевих джерел права (як правило, нормативно-правових актів), до яких відсилають бланкетні диспозиції статей КК. Про злободенність цієї кримінально-правової проблеми свідчить, наприклад, той факт, що відносно нещодавно перед членами Науково-консультативної ради ВССУ ставилось питання про вплив на кримінальну відповідальність здійснюваних уповноваженим державним органом змін у переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів як предметів злочинів, передбачених розділом XIII Особливої частини КК.

Один із підходів до розв'язання позначеної проблеми, який ґрунтується в тому числі на сумнозвісному (або, як висловився А.А. Музика, одіозному) рішенні КСУ від 19 квітня 2000 р. у справі про зворотну дію кримінального закону в часі, полягає в тому, що зміни в регулятивному законодавстві не означають зміни кримінального закону, проте спроможні викликати втрату суспільної безпеки вчиненого злочину, у зв'язку з чим їх пропонується розглядати як об'єктивний критерій зміни обстановки – передумову дискреційного звільнення від кримінальної відповідальності, передбаченого ст. 48 КК. Інший підхід визнає існування опосередкованої декриміналізації, притаманної саме для кримінально-правових норм із бланкетними диспозиціями, – випадків, коли зменшення обсягу криміналізації відбувається без зміни тексту закону про кримінальну відповідальність. Стверджується, що зміни іншогогалузевих (щодо КК) нормативно-правових актів за юридичними наслідками порівнювані зі змінами самого кримінального закону. Теоретично в розглядуваній ситуації варто вести мову про зворотну силу не кримінального закону як такого, а зміненої кримінально-правової норми як системного утворення, що складається із власне кримінально-правового припису і положення «некримінального» нормативно-правового акта. Знайти при цьому

юридичну підставу для надання зворотної сили саме кримінально-правовій нормі із бланкетною диспозицією зі змінюваним «регулятивним змістом» не видається за можливе. Адже, як слушно зазначає О.І. Денькович, і Конституція України, і КК України зворотню дію в часі визнають не за правовими нормами, а за законами та іншими нормативно-правовими актами, їх статтями [11, с. 100].

Незважаючи на те, що з урахуванням викладеного вище ст. 5 КК не може застосовуватись у випадку опосередкованої декриміналізації, на остаточний висновок про зворотню силу нормативно-правового акта в такому разі це не впливає. Річ у тім, що ч. 1 ст. 58 Конституції України, яка має найвищу юридичну силу і норми якої є нормами прямої дії (ст. 8 Конституції України), сформульована порівняно зі ст. 5 КК більш широко – таким чином, що вона охоплює випадки опосередкованої декриміналізації. Адже нею передбачено зворотню дію в часі законів та інших нормативно-правових актів незалежно від їх галузевої належності за умови, що вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (треба так розуміти – і кримінальну також). Допоки ч. 1 ст. 5 КК, яка вважається втіленням у кримінальне законодавство (конкретизацією) ч. 1 ст. 58 Конституції України, не охоплює собою випадки опосередкованої декриміналізації, за наявності останньої варто звертатись безпосередньо до згаданої норми Основного Закону країни, яка містить універсальне формулювання. До речі, думка про пріоритет вказаного конституційного припису висловлюється багатьма вітчизняними дослідниками, які не можуть не зважати на найвищий (конституційний) рівень закріплення положення про зворотню силу певних нормативно-правових актів. Взагалі з урахуванням того, що Основний Закон країни, який має найвищу юридичну силу, містить норми прямої дії, останні можуть і повинні безпосередньо застосовуватися в процесі реалізації кримінально-правових відносин – за наявності прогалини в Загальній частині кримінального закону або колізії норм Конституції і КК. При цьому, як слушно зазначається в

літературі, вказані норми застосовуються саме як конституційні, а не як кримінально-правові [12, с. 433].

Насамкінець зауважу, що наявність у Конституції України положень кримінально-правового характеру, призначених для регулювання відносин, які становлять предмет кримінального права, і можливість безпосереднього застосування положень Конституції України для вирішення питань матеріального кримінального права схиляють до ствердної відповіді на питання, чи є Конституція України джерелом кримінального права України. Разом з тим вважаю за доречне зазначити, що проблема праворозуміння є фундаментальною (в теорії права виокремлюють вузьке і широке праворозуміння та, своєю чергою, їх окремі напрями з відповідними перевагами і вадами), у зв'язку з чим кожен дослідник, який береться за розв'язання проблеми джерел кримінального права та їх оптимального законодавчого відображення, має передусім чітко визначитись із тим, яке саме розуміння права він за умов існуючого плюралізму підходів сприймає.

1. Елинский А.В. Проблемы уголовного права в конституционном измерении: монография / А.В. Елинский. – М.: Юрлитинформ, 2012. – 496 с.
2. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / колектив авторів. Відп. ред. Ю.В. Баулін. – Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2013. – 424 с.
3. Бусол О.Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / О.Ю. Бусол. – К., 2015. – 37 с.
4. Дудоров О.О. Вибрані праці з кримінального права / Переднє слово д-ра юрид. наук, проф. В.О. Навроцького / О.О. Дудоров. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. – 952 с.
5. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія / Ю.В. Баулін. – К.: Атіка, 2004. – 296 с.
6. Правова доктрина України (у 5 томах). Том 5. – Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку. За заг. ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова. – Х.: Право, 2013. – 1233 с.
7. Кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. А.С. Беніцького, В.С. Гуславського, О.О. Дудорова, Б.Г. Розовського. – К.: Істина, 2011. – 1112 с.
8. Куц В.М. Примирення учасників кримінально-правового конфлікту (кримінально-правовий аспект): монографія / В.М. Куц, А.М. Яценко. – Х.: Юрайт, 2013. – 328 с.
9. Задоя К.П. Відповідність Конституції України окремих заходів кримінально-правового впливу / К.П. Задоя // Вісник Вищої ради юстиції. – 2013. – № 1. – С. 142–152.
10. Михеєнко М.М. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні: вибрані твори / М.М. Михеєнко. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 240 с.

11. Денькович О.І. Тлумачення кримінально-правових норм у рішеннях Конституційного Суду України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Денькович Ольга Іванівна. – Львів, 2015. – 270 с.

12. Энциклопедия уголовного права. Т. 1. Понятие уголовного права. – СПб.: Издание профессора Малинина, 2005. – 699 с.